

SOSYAL BİLİM ARAŞTIRMALARINDA PARADİGMA DEĐİŐİMİ: NİTEL YAKLAŞIMIN YÜKSELİŐİ

Zeki KARATAŐ, Yrd. Doç. Dr.

Sosyal Hizmet Bölümü, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Özet. Bu makalede sosyal bilim araştırmalarında açıklayıcı paradigmadan, anlayıcı ve yorumlayıcı paradigmaya dönüşümün izi sürülmektedir. Sosyal bağlamı dikkate alması nedeniyle nitel araştırma yöntemi, son yıllarda gittikçe tercih edilen bir yöntem olmaya başlamıştır. İnsan ve toplumun değişken bir yapıda olması nedeniyle bu alanla ilgili olgu ve olayları incelerken genelleme yapmaktan çok, anlamaya çalışmanın daha önemli olduğu görülmüştür. Başta fen bilimlerinde yaşanan paradigma değişimi sosyal bilimlere de etkilemiş ve gerçekliğin tek bir bakış açısıya bütünüyle kavranamayacağı anlaşılmıştır. Özellikle sosyal olguların kendine özgü boyutlarıyla bütüncül bir şekilde ele alınarak araştırılması gerektiği vurgusu, nitel yöntemin ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Anahtar sözcükler. Nitel araştırma, yorumlayıcı yaklaşım, anlayıcı yaklaşım, sosyal bilimler.

PARADIGM TRANSFORMATION IN SOCIAL SCIENCES RESEARCH: RISE OF QUALITATIVE APPROACH

Zeki KARATAŐ, Asst. Prof. Dr.

Department of Social Work, Recep Tayyip Erdogan University

Abstract. This article traces the transformation of descriptive paradigm into historicist and interpretive paradigm. Focusing on the social context, qualitative research method has gradually been the most preferred method for research. Since the community and individual are dynamic, interpretation is taken as the leading approach while studying phenomenology and cases within this field. The paradigm transformation first affected life sciences then social sciences. It is acknowledged that reality cannot be perceived through single viewpoint. The emphasis on addressing social facts with its own aspects through holistic way has featured qualitative approach in social sciences.

Keywords: Qualitative research, interpretive approach, historicist approach, social sciences.

GİRİŞ

Pozitivist, rasyonel bilim paradigması 18.-19. yüzyıl boyunca fen bilimlerine ve sosyal bilimlere hâkim olmuştur. Pozitivist bilim adamları tabiatı ve toplumu determinist bir yaklaşımla ele almışlar, ampirik incelemelere tabi tutmuşlar ve elde ettikleri sonuçları değişmez evrensel değerler olarak ilan etmişlerdir. Ancak bu anlayış 20. yüzyılın başlarından itibaren değişmeye başlamıştır. Özellikle ünlü fizikçi Einstein'ın ortaya attığı *“görelilik kuramı”* ve Heisenberg'in *“belirsizlik ilkesi”* sonucu Newton'un mekanistik evren görüşüne dayanan nesnellik ve indirgemecilik anlayışı sorgulanmaya başlanmış ve bilimin salt nesnel bilgi üretme süreci olmadığı vurgulanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 27).

Biyo-psiko-sosyo-kültürel özelliklere sahip manevi boyutu olan insanı, tek bir bilim dalının bakış açısıyla anlamak ve açıklamaya çalışmak yeterli olmamaktadır. Aynı zamanda insanın düşünce ve davranışları da durağan olmayıp, sürekli değişkenlik arz etmektedir. Dolayısıyla karmaşık ve kompleks ilişkiler ağı içerisinde yaşamını sürdüren insanı anlamak için bütüncül bir bakış açısına ihtiyaç duyulmaktadır. *“Herhangi bir olguya ilişkin bütüncül anlayış ancak çoklu bakış açıları yoluyla elde edilebilir.”* (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 28). Mekanik anlayış; insan davranışını parçalara ayırarak ve bu parçaları ayrıntılı bir şekilde inceleyerek bütünü hakkında kesin bilgiye ulaşılabileceğini ön görmekteydi. Bu nedenle psikoloji disiplini yirminci yüzyıl boyunca laboratuvar çalışmaları ve deneysel yöntemlerle insan ruhunu bilişsel ve davranışsal boyutuyla incelemiş ve genellemeler yapmıştır. Dönemin hâkim psikoloji akımlarından psikanalitik ve davranışçı ekol, ruhsal ve psişik fenomenleri fizik biliminin ölçütleriyle değerlendirilemediği için, bilimsel araştırmanın konusu olarak görmemiştir (Capra, 1992: 196). İnsanın hastalıklı, eksik ve sorunlu yönlerine vurgu yapan psikanaliz yaklaşımının aksine, yirminci yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan hümanist psikoloji insanın güçlü ve sağlıklı yönlerinin geliştirilmesine vurgu yapmıştır. Günümüzde ise psikanaliz, davranışçı ve hümanist yaklaşımın yanında transpersonel (benötesi) psikolojiden dördüncü güç olarak söz edilmektedir. Kendini gerçekleştirmenin insanın en üst hedefi olduğunu belirten ve hümanist psikolojinin kurucusu kabul edilen Abraham Maslow hayatının son yıllarında, insanın doruk deneyimler yoluyla daha büyük bir bütünlük içerisinde benliğinin ötesine geçerek kendini aşabileceğinden (self-transandance) söz etmiştir (Ayten, 2012: 150).

Dolayısıyla manevi donanımlara sahip insanın inanç, değer, düşünce ve davranışlarını içinde şekillendiği toplumsal ve kültürel boyutu dikkate almadan anlamaya ve açıklamaya çalışmak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Anlamayı ve yorumlamayı kolaylaştıran nitel yöntem, esnek yapısı gereği araştırmacıya derinlemesine keşif yapma olanağı sağlamaktadır.

NİTEL ARAŞTIRMANIN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Nitel araştırmayı, *“gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma”* olarak tanımlamak mümkündür (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 39). Nitel araştırma, disiplinler arası bütüncül bir bakış açısını esas alarak, araştırma problemini yorumlayıcı bir yaklaşımla incelemeyi benimseyen bir yöntemdir. Üzerinde araştırma yapılan olgu ve olaylar kendi bağlamında ele alınarak, insanların onlara yükledikleri anlamlar açısından yorumlanır (Altunışık ve Diğerleri, 2010: 302).

Nitel araştırma, insanın kendi sırlarını çözmek ve kendi çabasıyla biçimlendirdiği toplumsal sistemlerin derinliklerini keşfetmek üzere geliştirdiği bilgi üretme yollarından birisidir (Özdemir, 2010: 326). Nitel yöntemle tasarlanmış araştırmalarda ele alınan konu hakkında derin bir kavrayışa ulaşma çabası vardır. Bu yönüyle araştırmacı bir keşif gibi hareket ederek ilave sorularla gerçekliğin izini sürer ve muhatabının öznel bakış açısına önem verir.

Nitel araştırmalarda determinist yaklaşım ön planda tutulmaz ve olaylar arasında neden-sonuç ilişkisi kurulmaz. Sayısal verilere ve istatistiklere daha az yer verilirken sözlü ve nitel analizlere daha çok vurgu yapılır. Nitel araştırmacılar olayların ve bağlamların dilini kullanır, olayları bağlamı içerisinde inceler. Sorunları, içerisinde oluşup geliştiği değerler sisteminden yalıtarak analiz etmez, durumlara egemen olan ilişkiler ağını kendi doğal ortamında yorumlamaya veya bunların anlamlarını ortaya çıkarmaya çalışır (Neuman, 2012: 224).

Nitel araştırmada çoğunlukla üç tür veri toplanır:

1. Çevreyle ilgili veri; araştırmanın yapıldığı çevrenin psiko-sosyal, kültürel, demografik ve fiziksel özelliklerine ilişkindir.

2. Süreçle ilgi veri; araştırma süresince neler olup bittiği ve bu olanların araştırma grubunu nasıl etkilediğine ilişkindir.

3. Algılara ilişkin veriler ise; araştırma grubuna dâhil olan bireylerin süreç hakkında düşündüklerine ilişkindir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 40).

Bu üç tür veriyi toplamak için araştırmacı en yaygın olarak üç tür yöntem kullanır; görüşme, gözlem ve yazılı materyallerin incelenmesidir. Nitel yöntemlerden en sık kullanılanı görüşmedir. Görüşme, insanların bakış açılarını, öznel deneyimlerini, duygularını, değerlerini ve algılarını ortaya koymada kullanılan oldukça güçlü bir yöntemdir. Görüşme sürecinin, gözlem ve yazılı dokümanlardan elde edilen verilerle desteklenmesi araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini arttırmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 40-41).

Nitel araştırma yöntemi, araştırmanın tasarlanması ve gerçekleştirilmesinde araştırmacıya esneklik sağlamaktadır. Araştırmanın her aşamasında duruma göre yeni yöntem ve yaklaşımlar geliştirme, araştırmanın kurgusunda değişiklikler yapma nitel araştırmanın özünü oluşturmaktadır. Nitel araştırmaların bir özelliği de keşfedici olmalarıdır. Keşfedici özelliğe sahip araştırmalar, üzerinde az çalışılmış konuları aydınlatmada oldukça kullanışlı ve yararlıdır (Neuman, 2012: 228).

Niteliksel araştırmalar, katılımcılardan alınan görüşlerin derinlemesine anlaşılmasına yardım ederken, niceliksel araştırmalar bu görüşlerin ölçülmesine yarar. Yapısı gereği niteliksel araştırmalar objektif, ölçülebilir davranış ve tutumlarla değil, duygusal ve kavramsal cevaplarla ilgilenir, nicel araştırmalara “duygu” ve “doku” ekler. Niteliksel araştırmalar “*neden*” sorusunu cevaplarken, niceliksel araştırmalar genellikle “*kaç tane*” ya da “*ne sıklıkla*” gibi sorulara cevap arar. Karmaşık yapısından dolayı sosyal olguları önceden tahmin etmek güç olduğu için niteliksel araştırma keşifle ilgilenir. Niceliksel araştırmada ise süreç en ince ayrıntısıyla belirlendiğinden araştırmacı kanıt bulma peşindedir. Analiz açısından bakılırsa, niteliksel araştırma yorumlayıcı, niceliksel araştırma ise tanımlayıcıdır. Niteliksel araştırmalarda olasılıklı örnekleme yapılmadan genellikle az sayıda kişiyle çalışılır ve kesin sonuçlara varma ya da sonuçların topluma genellenmesi kaygısı güdülmez (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 48-65).

Nitel araştırma esnek yapısı nedeniyle araştırma tasarımının oluşturulması ve araştırmanın gerçekleştirilmesi sürecinde kolaylık sağlar. Duruma göre araştırmanın her aşamasında yeni yöntem ve yaklaşımların geliştirilmesine ve araştırma deseninde değişiklik yapılmasına olanak verir. Çünkü sosyal olgular ve olaylar içinde geliştiği

ortamlardan bağımsız olarak gerçekleşmezler ve sürekli değişim geçirirler (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 52).

NİTEL ARAŞTIRMA PARADİGMASI

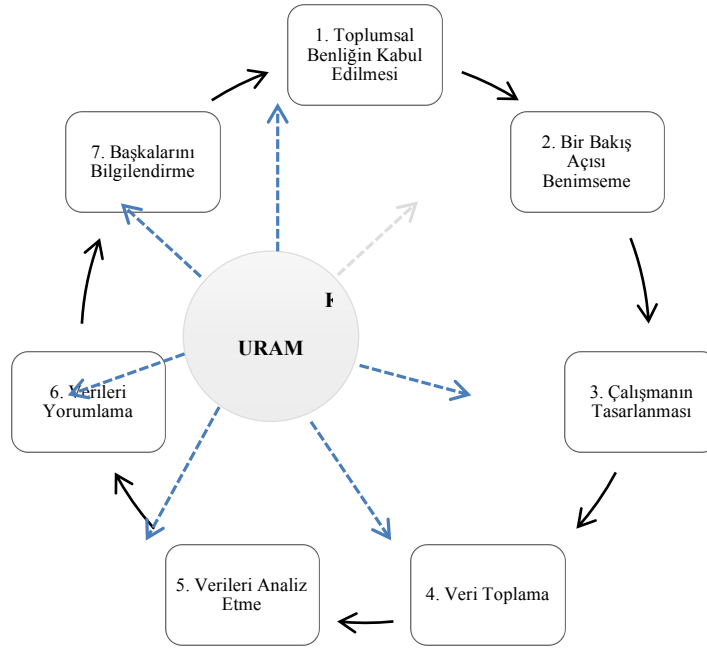
Nitel araştırmaların yorumlamacı, post modern ve anlamacı bilim felsefesi temelinde çok farklı uygulama alanı bulunmaktadır. Özellikle kültür analizleri, olgubilim (fenomenoloji) ve durum çalışmaları, kuram oluşturma ve eylem araştırmaları şeklindeki çalışmalarda nitel bir araştırma geleneğinin benimsenmesi üzerinde araştırma yapılan konunun kendi bağlamında derinlemesine daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 69; Sönmez ve G. Alacapınar, 2011: 78).

Geleneksel olarak görüşme, gözlem, doküman inceleme ve odak grup çalışmasını içeren nitel araştırma yöntemleri araştırdıkları merkezi temaya göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin grup kültürünü açıklama amacındaki araştırmalarda etnografya yöntemleri tercih edilebilirken, bireyler arası sembolik etkileşimle oluşan anlamlar sembolik etkileşim kuramının varsayımları doğrultusunda incelenebilmektedir. Araştırılan konunun bütüncül olarak ele alınabilmesi için tek bir disiplini esas almak yerine disiplinlerarası yöntemin kullanılması anlamayı kolaylaştırmaktadır (Özhan Dedeoğlu, 2002: 84).

NİTEL ARAŞTIRMANIN TEMEL AŞAMALARI

Nitel araştırma yapan araştırmacı üç temel konuyu dikkate almalıdır. Öncelikle araştırmaya temel oluşturacak kuramsal çerçeve açık bir şekilde oluşturulmalıdır. İkinci olarak araştırmacı sistematik, yapılabilir ve esnek bir araştırma stratejisi oluşturmalıdır. Üçüncü önemli bir konu ise yapılan araştırmanın okuyucunun anlayabileceği tutarlı ve anlamlı bir rapora dönüştürülmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 84).

Sistematik ve tutarlı bir sürecin takip edilmesi açısından nitel araştırmanın şu aşamalar gözetilerek planlanması gerekmektedir:

Şekil 1. Nitel Araştırma Sürecinin Adımları (Neuman, 2012: 23).

Araştırma Probleminin Belirlenmesi

Araştırma yapılacak alanla ilgili literatür taraması yapılarak, uygulamada yaşanan sorunların neler olduğu tespit edilerek ve araştırmacının kendi deneyimleri göz önünde bulundurularak bir araştırma konusu yada sorunu tespit edilir. Araştırma sorunu belirlenirken önem ve yapılabirlik ölçütleri dikkate alınmalıdır. Problemin doğru belirlenmesi diğer aşamaları doğrudan etkileyeceği için yeterli ön araştırma yapılmalıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 85).

Kuramsal Çerçevenin Oluşturulması

Kuramsal çerçevenin oluşturulması problemle ilgili boyutların tanımlanmasında, elde edilen bilgi demetlerinin aralarındaki ilişkilerin saptanmasında ve verilerin analiz edilmesi aşamasında kullanılacak temaların seçiminde etkili olmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 86). Araştırmacının amacına uygun yürütülmesi, konuya ilişkin kavramların doğru anlaşılması ile mümkün olacağından ilgili literatür eksiksiz taranmalıdır.

Araştırma Sorularının Yazılması

Araştırma sorusu araştırma konusunun soru cümlesine dönüştürülmüş biçimindedir. Araştırma sorusu belirlenirken kuramsal çerçevede elde edilen bilgilerden yararlanır. Aynı zamanda araştırma sorusu da kuramsal çerçevenin sınırlarını oluşturur. Bu

nedenle araştırma sorularının belirlenmesi ve literatür taraması birçok araştırmada eş zamanlı yürüyen ve birbirini sürekli etkileyen iki süreçtir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 86).

Araştırma Evren ve Örneklemnin Belirlenmesi

Nitel araştırmada seçilen konuyla ilgili doğrudan birinci elden verilerin toplanması gerektiğinden, çalışılacak alanla ilgili ön bilgiler edinilmeli ve alan yakından tanınmalıdır. Nitel araştırmalarda, araştırma probleminin özelliğine ve araştırmacının sahip olduğu kaynakların sınırlılığına göre örneklemin genişliği belirlenmelidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 87).

Araştırmacının Rolünün Belirlenmesi

Nitel araştırmalarda araştırmacı bizzat çalışma sahasına giden, birey ve toplumla doğrudan temas kuran ve olup biten olayları yaşayan kişidir. Eğer araştırmacı katılımcı bir rol oynuyorsa bunu açıkça belirtmeli, mümkün oldukça kendi varsayımlarının ve ön yargılarının veri toplama ve analiz sürecini etkilememesine dikkat etmelidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 88).

Veri Toplama Araçlarının Geliştirilmesi

Nitel araştırmalarda yaygın olarak gözlem, görüşme, odak grup görüşmesi ve doküman inceleme yöntemleri kullanılmaktadır. Nitel araştırmada verilerin geçerliliği ve ulaşılan sonuçların doğruluğu önemli olduğu için araştırmacı konusuna ve hedef kitlenin özelliğine göre birden çok araştırma metodundan yararlanabilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 88). Örneğin değerlerin stresle başa çıkmada etkisinin araştırıldığı bir çalışmada yarı yapılandırılmış bir görüşme formunun yanında gözlem ve kişinin sağlıkla ilgili bilgilerinin incelenmesi gibi metotlar da kullanılmalıdır.

Verilerin Toplanması

Araştırmacı veri toplama araçlarını belirledikten sonra verileri toplamaya başlar. Nitel araştırmalarda yapılandırılmış görüşme sürecinin yanında gözlem ve doküman inceleme gibi yöntemler de kullanılmaktadır. Görüşme sürecinde soruların açık ve anlaşılır bir şekilde katılımcıya yöneltilmesi ve gerekli durumlarda ek sorularla araştırılan konunun derinleştirilmesi sağlanmalıdır. Katılımcının sözel ifadeleri gözlem ve doküman inceleme yöntemleri kullanılarak doğrulanmalıdır. Birden çok veri toplama yönteminin kullanılması elde edilen bulguların geçerliği ve güvenilirliğini artırma açısından önemlidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 89).

Verilerin Analiz Edilmesi ve Yorumlanması

Araştırma süreci sonunda elde edilen veriler betimsel ve içerik analizine tabi tutulurlar. Betimsel analiz, derinlemesine analiz gerektirmeyen verilerin işlenmesinde kullanılırken, içerik analizi elde edilen verilerin daha yakından incelenmesini ve bu verileri açıklayan kavram ve temalara ulaşılmasını gerektirir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 89). Betimsel analizle görüşme yapılan bireyleri tanıtıcı bulgular değerlendirilir, içerik analizi yoluyla veriler tanımlanmaya çalışılır; birbirine benzediği ve birbiri ile ilişkisi olduğu tespit edilen veriler belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirilerek yorumlanır. İçerik analiziyle katılımcıların görüşlerinin içerikleri sistematik olarak tanımlanmaktadır (Altunışık ve Diğerleri, 2010: 322). Nitel araştırmalarda araştırmacının genel yaklaşımlarının dışında araştırmacının amacına göre farklı veri analiz planı geliştirme ihtiyacı da ortaya çıkabilmektedir.

Sonuçların Sınıflandırılması ve Analitik Genellemelere Ulaşılması

Sosyal olayların yapısı gereği nitel araştırma sonucu elde edilen bulguların genellenmesi zordur. Çünkü yaşamda belli bir zaman, mekan ve sosyo-kültürel bağlamda gerçekleşen olaylar durağan olmayıp sürekli bir değişim içindedir. Ayrıca nitel araştırmalarda örneklem evreni temsil edecek büyüklükte seçilmediği için istatistiksel açıdan genelleme yapılması da doğru değildir. Nitel araştırma sonucu elde edilen bulgular incelenen konunun derinlemesine keşfedilmesini sağlayacağından, sosyal olayların anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Elde edilen sonuçlar uygulayıcılara deneyim ve bakış açısı kazandırır. Örneğin yetiştirme yurdunda bakım ve korunma altında bulunan çocukların uyum sorunlarının nedenlerine ilişkin yapılan nitel bir araştırma sonucunda sosyal çalışmacıların, bu çocuklarla ilgili mesleki çalışma yapma kural ve ilkelerini öğrenmeleri güçtür. Ancak bu çocuklara yönelik sosyal hizmet müdahalesi uygularken kullanabilecekleri bazı öneriler, deneyimler ve bakış açıları elde etmiş olurlar (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 90-91).

NİTEL ARAŞTIRMADA ÖRNEKLEM

Nitel araştırmada en sık kullanılan veri toplama yöntemlerinin görüşme ve gözlem olması nedeniyle büyük bir örneklem grubuyla çalışmak hem zaman, hem de maliyet açısından mümkün olamamaktadır. Ayrıca örneklem grubunun büyük olması, gözlem ve görüşme yoluyla elde edilen geniş çaplı verilerin analizinde zorluklar yaşanmasına neden olacaktır. Bu nedenle nitel araştırmalarda genelleme kaygısı

güdülmeksizin mümkün olduğunca evrende olması muhtemel bütün çeşitliliği, zenginliği, farklılığı ve aykırılığı temsil edecek bütüncül bir resim elde edilmeye çalışılır.

Nitel araştırmacılar olasılıklı olmayan amaçlı örneklem yöntemini kullanma eğilimindedirler. Görüşme yapılacak bireylerin seçiminde, evreni temsil etme güçlerinden çok araştırma konusuyla doğrudan ilgili olup olmadıklarına bakılır (Neuman, 2012: 320; Yıldırım ve Şimşek, 2008: 107). Olasılık temelli örneklemede evreni temsil edecek geçerlikte ve büyüklükte örneklem seçilmesi nedeniyle genellemeler yapma konusunda önemli yararlar sağlanırken, amaçlı örnekleme zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışılmasına imkan verir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 107).

Başlıca amaçlı örnekleme yöntemleri şu şekilde sıralanabilir: aşırı veya aykırı durum örnekleme, maksimum çeşitlilik örnekleme, benzeşik örnekleme, tipik durum örnekleme, kritik durum örnekleme, kartopu ve zincir örnekleme, ölçüt örnekleme, doğrulayıcı ve yanlışlayıcı örnekleme ve kolay ulaşılabilir durum örnekleme (Patton, 1990'dan aktaran; Yıldırım ve Şimşek, 2008: 107).

NİTEL VERİ TOPLAMA YÖNTEMLERİ

Nitel yöntemle yapılan araştırmalarda görüşme, gözlem ve doküman inceleme olmak üzere üç genel veri toplama tekniği bulunmaktadır.

Görüşme

Görüşme, araştırmaya katılan bireylerin belli bir konuda duygu ve düşüncelerini anlatma etkinliği olarak tanımlanmaktadır. Görüşmenin temel amacı bireyin iç dünyasına girerek onun bakış açısını anlamaya çalışmaktır. Görüşme yoluyla araştırılan konu hakkında bireyin deneyimleri, tutumları, düşünceleri, niyetleri, yorumları, zihinsel algıları ve tepkileri gibi gözlenemeyen bilgilere ulaşılması umut edilir. Yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış, yapılandırılmamış ve odak grup görüşmesi şeklinde farklı görüşme teknikleri vardır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 120; Sönmez ve G. Alacapınar, 2011: 108). Görüşme formu hazırlanırken dikkate alınması gereken ilkeler şöyle sıralanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 128):

- Kolay anlaşılabilir sorular yazılması,
- Odak sorular hazırlanması,
- Açık uçlu sorular sorulması,
- Yönlendirmeden kaçınılması,

- Çok boyutlu türden sorular hazırlanması,
- Alternatif sorular ve sondalar hazırlanması,
- Farklı türden sorular oluşturulması,
- Soruların mantıklı bir biçimde düzenlenmesi,
- Soruların geliştirilmesi.

Gözlem

“Gözlem, herhangi bir ortamda veya kurumda oluşan davranışı ayrıntılı olarak tanımamak amacıyla kullanılan bir yöntemdir. Eğer araştırmacı herhangi bir ortamda oluşan bir davranışa ilişkin ayrıntılı, kapsamlı ve zamana yayılmış bir fotoğraf elde etmek istiyorsa gözlem yöntemini kullanabilir.” (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 169).

Üzerinde araştırma yapılan olgunun tarafsız ve yansız olarak olduğu gibi gözlenip kaydedilmesi araştırmanın güvenilirliği açısından önemlidir. Sosyal bilim araştırmalarında inceleyen de incelenen de insan olacağı için tamamıyla yansız bir gözlem yapmak mümkün değildir. Önemli olan gözlemin kimin tarafından, hangi amaç için, nerede, ne zaman, nasıl bir bakış açısıyla yapıldığı ve ne tür araç-gereçlerin kullanıldığının belirtilmesidir. Gözlem çeşitleri katılımcı, katılımcı olmayan gözlem ve gizil gözlem olarak üçe ayrılır (Sönmez ve G. Alacapınar, 2011: 106).

Doküman İncelemesi

Araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin analiz edilmesiyle veri sağlanmasına döküman incelemesi denilmektedir. Araştırma yapılan alanla ilgili pek çok bilgi görüşme ve gözlem yapmaya gerek kalmaksızın belge inceleme yoluyla elde edilebilir. Bu sayede araştırmacı zaman ve kaynak tasarrufu sağlamış olur. Hangi dökümanın önemli olduğu ve veri kaynağı olarak kullanılabileceğine araştırma konusuna bakarak karar vermek gerekir. Örneğin çocuk suçluğu ile ilgili bir araştırmada adli istatistiklere, emniyet verilerine ve sosyal hizmet dosyalarına bakılması yerinde olacaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 188). Araştırma konusuyla ilgili raporlar, kitaplar, arşiv dosyaları, video ve ses kayıtları, fotoğraflar gibi belgeler özgünlüğü kontrol edilerek sistematik bir şekilde analiz edilmelidir.

NİTEL VERİ ANALİZİ

Nitel veri analizinde üç yol önerilmektedir. Birinci olarak, elde edilen verilerin özgün şekline mümkün olduğunca bağlı kalınarak ve gerektiğinde katılımcıların

ifadelerinden doğrudan alıntı yapılarak betimsel bir yaklaşımla verilerin sunulmasıdır. İkinci yol ise, veriler betimsel bir yaklaşımla sunulmakla birlikte bazı temalar belirlenerek temalar arasında ilişkiler de kurulur. Üçüncü olarak araştırmacı betimleme ve tematik analizin yanında kendi yorumlarını da kullanarak verileri analiz eder. Aynı araştırmada bu üç yaklaşım bir arada kullanılarak da veri analizi yapılabilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 221).

Nitel yöntemle yapılan araştırmalarda elde edilen veriler klasik anlamda betimsel ve içerik analizi yapılarak yorumlanmaktadır. Berg ve Lune (2015) içerik analizini; *“kalıpları, temaları, önyargıları ve anlamları tespit etmek amacıyla belirli bir materyalin dikkatlice, ayrıntılı ve sistematik olarak incelenmesi ve yorumlanması”* olarak tanımlamışlardır. İçerik analizinde amaç, katılımcıların görüşleri, dosya ve belge incelemesi yoluyla elde edilen verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır (Yıldırım ve Şimşek 2008).

Betimsel Analiz

Bu yaklaşımda amaç görüşme ve gözlem sonucu elde edilen verilerin düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyucuya sunulmasıdır. Veriler daha önceden belirlenmiş temalara göre sınıflandırılır, özetlenir ve yorumlanır. Bulgular arasında neden-sonuç ilişkisi kurulur ve gerekirse olgular arasında karşılaştırmalar yapılır. Betimsel analiz dört aşamadan oluşur (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 224):

1. Betimsel Analiz İçin Bir Çerçeve Oluşturma: Araştırma sorularından, araştırmacının kavramsal çerçevesinden ya da görüşme ve/veya gözlemlerde yer alan boyutlardan yola çıkarak veri analizi için bir çerçeve oluşturulur. Bu çerçeveye göre verilerin hangi temalar altında düzenleneceği ve sunulacağı belirlenir. Eğer daha önceden belirlenmiş bir kavramsal çerçeve yoksa, betimsel analizi kullanmak güçtür. Böyle bir durumda belirlenecek temalar, veri kaybına ve yanlış veri düzenlenmesine neden olabilir.

2. Tematik Çerçeveye Göre Verilerin İşlenmesi: Bu aşamada, daha önce oluşturulan çerçeveye göre elde edilen veriler okunur ve düzenlenir. Buna göre bazı veriler dışarıda kalabilir ya da önemli olmayabilir. Ayrıca bu aşamada, daha sonra sonuçlar yazılırken kullanılacak doğrudan alıntılar da seçilir.

3. Bulguların Tanımlanması: Düzenlenen veriler tanımlanır ve gerekli yerlerde doğrudan alıntılarla desteklenir.

4. Bulguların Yorumlanması: Tanımlanan bulguların açıklanması, ilişkilendirilmesi ve anlamlandırılması bu aşamada yapılır.

İçerik Analizi

İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklamaya yardımcı olacak kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Betimsel analizle özetlenen ve yorumlanan veriler, içerik analiziyle derinlemesine bir işleme tabi tutulur ve yeni kavramlar keşfedilir. İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır. İçerik analizinin aşamalarını incelemeden önce kullanılan terimleri tanımlamak gerekir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 227; Neuman, 2012: 663).

Tümevarımcı Analiz: Kodlama yoluyla verilerin altında yatan kavramlar ve bu kavramlar arasındaki ilişkiler ortaya çıkarmaktır. Nitel araştırmada araştırmacı topladığı tanımlayıcı ve ayrıntılı verilerden yola çıkarak incelediği probleme ilişkin ana temaları ortaya çıkarma, topladığı verileri anlamlı bir yapıya kavuşturma yani bu verilerden yola çıkarak bir kuram oluşturma çabası içindedir. Başka bir deyişle, nitel araştırmalarda tümevarımsal bir yaklaşım söz konusudur. Strauss ve Corbin'e göre incelenen olguya temel oluşturabilecek bir kuramın olmaması durumunda tümevarımcı analiz, yani kodlamaya dayalı içerik analizi gereklidir.

Kodlama: Veriler arasına yer alan anlamlı bölümlere (bir sözcük, cümle, paragraf gibi) isim verilmesi sürecidir. Kodlama süreci elde edilen verileri bölümlere ayırmayı, incelemeyi, karşılaştırmayı, kavramlaştırmayı ve ilişkilendirmeyi gerektirir

Kavram: Veriler arasında yer alan anlamlı bölümlere (bir sözcük, cümle, paragraf gibi) ve olaylara verilen anlamdır. Kavramlar temel analiz birimini oluşturur.

Kategori (Tema): İçerik analizinde elde edilen kavramların birbirleriyle belirli bir tema altında sınıflandırılmasıdır. Kavramların incelenmesi sonucunda birbirleriyle olan ilişkileri ortaya çıkarılır ve bu ilişkiler daha üst düzey bir tema ile açıklanır. Kategori ya da tema içerik analizinde elde edilen kavramlardan daha soyuttur ve geneldir.

İçerik analizinde görüşme, gözlem veya dökümanlar yoluyla elde edilen nitel araştırma verileri dört aşamada analiz edilir: Verilerin kodlanması, temaların bulunması, kodların ve temaların düzenlenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması (Yıldırım & Şimşek, 2008: 228-239).

1. Verilerin Kodlanması

Bu aşamada araştırmacı, elde ettiği bilgileri inceleyerek, anlamlı bölümlere ayırmaya ve her bölümün kavramsal olarak ne anlam ifade ettiğini bulmaya çalışır. Bu bölümler bazen bir sözcük, bazen bir cümle ya da paragraf, bazen de bir sayfalık veri olabilir. Kendi içinde anlamlı bir bölüm oluşturan bu bölümler, araştırmacı tarafından isimlendirilir, diğer bir deyişle kodlanır (Neuman, 2012: 668).

Verilerin kodlanması süreci genelde, araştırmacının veri setini birkaç defa okumasını ve ortaya çıkan kodlar üzerinde tekrar tekrar çalışmasını gerektirir. Verilerin derinliğine ve kapsamına göre ortaya çıkan kodların sayısı değişir.

Strauss ve Corbin (1990) üç tür kodlama biçiminden bahsetmektedir. Bunlar:

Daha önceden belirlenmiş kavramlara göre yapılan kodlama,

Verilerden çıkarılan kavramlara göre yapılan kodlama,

Genel bir çerçeve içinde yapılan kodlamadır (Strauss & Corbin, 1990'dan aktaran Yıldırım ve Şimşek, 2008: 229-232).

Kodlamanın ne kadar ayrıntılı olması gerektiği önemli bir sorudur. Bu sorunun yanıtı araştırmacının amacına ve niteliğine göre farklılık gösterir. İletişim süreçlerini içeren araştırmalarda çok ayrıntılı kodlama yapmak gerekirken, farklı bir konudaki araştırmada bu kadar ayrıntılı kodlama gerekli olmayabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 233).

2. Temaların Bulunması

İlk aşamada ortaya çıkan kodlardan yola çıkarak verileri, genel düzeyde açıklayabilen ve kodları belirli kategoriler altında toplayabilen temaların bulunması gerekmektedir. Bunun için önce kodlar bir araya getirilir ve incelenip ortak yönler bulunmaya çalışılır. Bu bir anlamda tematik kodlama işlemidir. Tematik kodlama için ortaya çıkan kodların benzerlik ve farklılıklarının saptanması ve buna göre birbiriyle ilişkili olan kodlar bir araya getirebilecek türden temaların belirlenmesi gerekir.

Tematik kodlama yapılırken dikkat edilmesi gereken iki ilke söz konusudur. Bunların ilki, "iç tutarlılığa" ilişkindir. Yani, ortaya çıkan temaların altında yer alan verilerin anlamlı bir bütün oluşturup oluşturmadığı, tematik kodlamada göz önüne alınması gereken önemli bir ilkedir. İkinci ilke ise, ortaya çıkan temaların tümünün araştırmada elde edilen verileri anlamlı bir biçimde açıklayabilmesine ilişkindir. Yani bu temaların, birbirinden farklı olmakla birlikte, kendi aralarında anlamlı bir bütün

oluşturmaları gerekmektedir. Bu ilke de tematik kodlamada dış tutarlılığı yansıtır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 237).

3. Verilerin Kodlara ve Temalara Göre Düzenlenmesi ve Tanımlanması

İlk aşamadaki ayrıntılı kodlama ve ikinci aşamadaki tematik kodlama sonucunda, araştırmacı topladığı verileri düzenleyebileceği bir sistem oluşturur. Üçüncü aşamada ise araştırmacı, bu sisteme göre elde edilen verileri düzenler ve bu şekilde belirli bulgulara göre verileri tanımlamak ve yorumlamak mümkün olabilir. Verilerin okuyucunun anlayabileceği bir dille tanımlanması, açıklanması ve sunulması önemlidir. Bu aşamada araştırmacı kendi görüş ve yorumlarına yer vermez ve toplanan bilgileri işlenmiş bir biçimde okuyucuya sunar (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 237-238).

4. Bulguların Yorumlanması

Nitel araştırmada araştırmacı, incelenen olguya yakın olduğu ve gerekirse o olguya ilişkin ilk elden deneyimler edindiği için, onun yapacağı yorumlar değerlidir. Toplanan verilerin açıklanmasında ve anlamlandırılmasında yardımcı olabilecek araştırmacının görüş ve yorumları nitel araştırmada önemli bir yer tutar. Bu nedenle araştırmacı bu son aşamada topladığı verilere anlam kazandırmak ve bulgular arasındaki ilişkileri açıklamak, neden-sonuç ilişkileri kurmak, bulgulardan birtakım sonuçlar çıkarmak ve elde edilen sonuçların önemine ilişkin açıklamalar yapmak zorundadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 238).

NİTEL ARAŞTIRMADA GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK

Bilimsel araştırmanın en önemli ölçütlerinden biri olarak kabul edilen geçerlik ve güvenirlik, araştırmalarda en yaygın olarak kullanılan iki en önemli ölçüttür. Araştırmalarda kullanılan veri toplama araçlarının, araştırma deseninin ve veri analizinin geçerliği ve güvenirliği çok dikkatli bir şekilde test edilmeli ve sonuçları okuyucuya rapor edilmelidir. Nitel araştırmaya yöneltilen en önemli eleştirilerden birisi özellikle güvenirlik konusunda nicel araştırmalarda olduğu gibi yaygın olarak kullanılan tanımların yöntemlerin ve testlerin olmayışıdır. Bunun için ayrıntılı olarak belirlenmiş tanımlar yöntemler ve istatistiksel testler vardır. Her şeyden önce nitel araştırma daha çok bir olgunun “varlığına ve anlamına” yönelirken, nicel araştırma bir olgunun “ne derece var olduğuna” yönelmektedir. Yani nitel araştırma araştırılan olgu ve olayların

niteliğini ön plana çıkarırken nicel araştırma “sayısal özellikleri” ön plana çıkarır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 255).

Nitel Araştırmada Geçerlik

Genel anlamda geçerlik araştırma sonuçlarının doğruluğunu konu edinir. Nitel araştırmada geçerlik araştırmacının ilgilendiği konuyu olabildiğince tarafsız gözlemesidir. Nitel araştırmada geçerlik ölçme aracının ölçmeyi amaçladığı olguyu doğru ölçmesi ile yakından ilişkilidir. Bu durumda toplanan veriler gerçeği yansıtır ve araştırma sonuçlarının geçerliğine katkıda bulunur. Üzerinde çalışılan olgu veya konuyu bir bütün olarak incelemesi, bir fotoğraf oluşturulabilmesi için elde ettiği verileri teyit etmesine yardımcı olacak bazı ek yöntemler (katılımcı teyidi, meslektaş teyidi, uzman incelemesi v.b.) kullanılması gerekir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 256)

Geçerlik ikiye ayrılır:

İç geçerlik: Araştırma sonuçlarına ulaşırken izlenen sürecin çalışılan gerçekliği ortaya çıkarmadaki yeterliliğidir. Araştırmacı olarak gözlediğimizi sandığımız olaylar ya da anladığımızı düşündüğümüz olgulara ilişkin yorumlamalarımız gerçek durumu yansıtıyor mu? Araştırma bulguları kendi içinde tutarlı ve anlamlı mıdır? Bulguları teyit etmede kullanılan kurallar stratejiler var mı? Açık olmayan olgular ya da olaylar belirlenmiş midir? Bulgular araştırmaya katılan bireyler tarafından gerçekçi bulunmuş mudur?

Araştırmacının gerek veri toplama süreçlerinde gerekse verilerin analizi ve yorumlanması süreçlerinde tutarlı olması ve bu tutarlılığı nasıl sağladığını açıklamaları beklenmektedir. Araştırmacının sürekli olarak kendisini ve süreci eleştirel bir gözle sorgulaması ve denetlemesi beklenir. Çalışmadaki kontrollerin nasıl yapıldığı konusunda açıklamalar okuyucuyu tatmin edecek şekilde açık ve net olmalıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 257-258).

Dış geçerlik: Elde edilen sonuçların benzer gruplara ya da ortamlara aktarılabilirliğidir. Dış geçerlik araştırma sonuçlarının genellenebilirliğine ilişkindir. Eğer bir araştırmacının sonuçları benzer ortamlara ve durumlara genellenebiliyorsa araştırmacının dış geçerliğinin olduğu söylenebilir. Sosyal olayların, içinde bulunan ortama göre değiştiği varsayımından hareketle hiçbir araştırmacının sonuçları başka bir duruma doğrudan genellenemez. Ancak bir dereceye kadar benzetilerek genellenebilir. Nicel araştırmada bu genelleme doğrudan olabilirken nitel araştırmada genelleme

dolaylı olarak yapılabilir. Araştırmacı bazı soruları dikkate almalıdır. Araştırma örnekleminin ortamının ve süreçlerinin özellikleri başka örneklerle karşılaştırma yapabilecek düzeyde ayrıntılı olarak tanımlanmış mıdır? Örneklem genellemeye izin verecek ölçüde çeşitlendirilmiş midir? Araştırma sonuçları araştırma sorusu ile ilgili kuramlarla tutarlı mıdır? Araştırma bulguları benzer ortamlarda kolaylıkla test edilebilir mi? Bu ve benzeri sorular araştırmanın sınırlı ölçülerde genellenebilirliğini belirlemede kullanılabilir.

Her nitel araştırmacının bu soruların tümüne doğru yanıtlar vermesi güç olabilir. Ancak araştırma sonuçlarının benzer ortamlara genellenebilmesi için araştırmacının okuyucuyu yaptığı çalışmanın tüm aşamaları hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgilendirmesi gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 258-259).

Nitel Araştırmada Güvenirlik

Güvenirlik araştırma sonuçlarının tekrar edilebilirliği ile ilgilidir. Bunun anlamı eğer çalışma ikinci kez yürütülmüş olsa aynı sonuçları verir mi? Sosyal bilim araştırmalarında güvenilirlik önemli bir problemdir. Çünkü insan davranışları çok değişkendir. Güvenirlik bilimsel çalışmalarda sağlanması gereken ilk koşuldur. Güvenirliği düşük olan bir ölçmenin hiçbir bilimsel değeri olmadığı gibi güvenirliliğin yüksek olması da yapılan ölçmenin amaca uygunluğunun (yani geçerli olduğunun) garantisi değildir. “Bir işlemin geçerli olabilmesi için önce güvenilir olması gerekir.”

Yapılan bir ölçmede üç tür güvenlik ölçütü alınabilir. Bunlar: 1. Zamana göre değişmezlik (süreklilik), 2. Bağımsız gözlemciler arası uyum, 3. İç tutarlılık.

Güvenirlik ikiye ayrılır: 1. Dış güvenilirlik, 2. İç güvenilirlik (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 259-260)

Dış güvenilirlik: Araştırma sonuçlarının benzer ortamlarda aynı şekilde elde edilip edilemeyeceğine bakar. Dış güvenirliliğin sağlanmasına yönelik araştırmacının öncelikle araştırma sürecindeki kendi konumunu açık hale getirmesi gerekir. Araştırmada veri kaynağı olan bireylerin açık bir biçimde tanımlanması gerekir. Araştırma sürecinde oluşan sosyal ortamların ve süreçlerin tanımlanması gerekir. Elde edilen verilerin analizinde kullanılan kavramsal çerçevenin ve varsayımların tanımlanması gerekir. Veri toplama ve analiz yöntemleri ile ilgili ayrıntılı açıklamaların yapılması gerekir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 261).

İç güvenirlik: Başka araştırmacıların aynı veriyi kullanarak aynı sonuçlara ulaşip ulaşamayacağına ilişkindir. İç güvenirliğin sağlanması için;

1. Toplanan verilerin öncelikle betimsel bir yaklaşımla doğrudan sunulmasına ilişkindir.

2. Aynı araştırmaya birden fazla araştırmacının dahil edilmesidir.

3. Özellikle gözlem yoluyla elde edilen bulguların görüşmeler yoluyla teyit edilmesi gerekir.

4. Elde edilen verilerin analizinde bir başka araştırmacıyı kullanma ve ulaşılan sonuçları teyit etmedir.

5. Önceden oluşturulmuş ve ayrıntılı olarak tanımlanmış bir kavramsal çerçeveye bağlı olarak yapılan veri analizi de iç güvenliği zenginleştiren bir etkidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 263).

Özetle; yapılan çalışmada örneklemin yeterli büyüklükte seçilmesi, birden çok araştırmacı ile konunun ele alınması, daha çok kaynak ve görüşe başvurulması, elde edilen verilerin iyi bir şekilde saklanması çalışılan ortamın ve araştırmacının konumunun tam olarak belirtilmesi ve çalışmanın tarafsız bir şekilde yapılması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 274).

SONUÇ

“Bilimsel sürecin en önemli özelliği bilim insanının herhangi bir sınırlama koymaksızın aklının potansiyelini en uç noktasına kadar kullanmasıdır. Tüm araştırmacıların takip edebileceği ya da takip etmesi gereken standart bir araştırma yöntemi olamaz. Birçok ünlü bilim adamı karşılaştıkları problemleri çözmek ya da bilinmeyen keşfetmek için farklı ve daha önce denenmemiş yöntemler kullanmışlardır” (Dalton, 1967).

Psikoloji, sosyal hizmet, sosyoloji, antropoloji ve eğitim gibi sosyal bilim alanlarında insan ve toplum davranışları incelenmektedir. Bu davranışları sayılarla açıklamak zordur. İnsan ve toplum ait olgu ve olaylar açıklanmaktan çok anlaşılmayı ve keşfedilmeyi bekleyen karmaşık anlamlar dünyasıdır. Dolayısıyla nitel araştırmalar dünyanın sosyal yönü ile ilgilenir ve şu sorulara yanıt arar: İnsanlar niçin böyle davranır? Kanaatler ve tavır alışlar nasıl oluşur? İnsanlar çevrelerinde olup bitenden nasıl etkilenir? Kültürler niçin ve nasıl gelişir? Sosyal gruplar arasındaki farklar nelerdir?

Nicel araştırma teori ve denence ile başlar (deduktif). Nitel araştırma ise araştırma sonunda kavram ve teoriler oluşturur (induktif). Nitel araştırma kişilerin kanaatleri, tecrübeleri, algıları ve duyguları gibi subjektif verilerle meşgul olur. Nitel araştırma bir sosyal olayı doğal ortamı ve doğal oluşumu içinde tasvir eder. Deneysel nicel araştırmalar gibi olayın değişkenleriyle oynamaz. Nitel araştırma “niçin, nasıl ve ne şekilde” sorularına yanıt arar. Nicel araştırma “ne kadar, ne miktarda, ne kadar sık ve ne kadar yaygın” sorularına yanıt arar. Nitel araştırma yapanların iyi gözlem yapabilme, insanlarla ılımlı ilişkiler kurabilme, dinleyebilme ve verileri iyi analiz edebilme gibi becerilerinin olması gerekir.

Sonuç olarak, daha çok nicel araştırmalarda söz konusu olan genelleme ve genellenebilirliğin nitel araştırmalarda da söz konusu olduğu bazı araştırmacılar tarafından savunulmaktadır. Önemli olan sonuçların sınırlandırılması ve analitik genellemelere ulaşılmasıdır. Nitel araştırmalarda sosyal olaylar inceleme konusudur. Sosyal olaylar ise duruma, zamana göre değişiklik göstermektedirler. Ayrıca nitel araştırmada çalışma grubu söz konusu olduğu için yani evereni temsil edebilecek sayıda ve düzeyde kişiyi örnekleme dahil etmek çoğu zaman mümkün olmadığı için, bu araştırmalarda elde edilen bulguların genellenebilmesi güçtür. Bu nedenle nitel araştırmalarda ancak sınırlı genellemeler yapılabilmektedir. Sınırlı genelleme yapılırken araştırmanın çerçevesi ve sınırlılıkları dikkate alınmalı ve araştırma raporunda bu sınırlılıklar belirtilmelidir.

Kaynakça

- Alptekin, K. (2008). Sosyal Hizmet Bakış Açısından Genç Yetişkinlerde İntihar Girişimlerinin İncelemesi: Bir Model Önerisi (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2010). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı (6. Baskı)*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Ayten, A. (2012). *Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar (2. Baskı)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Berg, B. L., & Lune, H. (2015). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Capra, F. (1992). *Batı Düşüncesinde Dönüşüm Noktası (Çev. M. Armağan)*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Creswell, J. W. (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative, And Mixed Methods Approaches*. California: Sage Publications.
- Dalton, M. (1967). *Sociologist at Work*. New York: Anchor.
- Neuman, W. L. (2012). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar I-II. Cilt (5. Basım)*. İstanbul: Yayın Odası.
- Özdemir, M. (2010). Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323-343.
- Özhan Dedeoğlu, A. (2002). Tüketici Davranışları Alanında Kalitatif Araştırmaların Önemi Ve Multidisipliner Yaklaşımlar. *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 17(2), 75-92.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods (2nd Ed.)*. London: Sage Publications.
- Sönmez, V., & G. Alacapınar, F. (2011). *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, C. A.: Sage.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.